

Bertha Zoltán

A nemzettudat létkérdései Illyés Gyula világképében

„Nem ismerek még egy népet, amelyik ennyit szenvedett. Idedobva idegenek közé, mint a másformájú csibe a baromfiudvarba. Meg kellene vizsgálni, hogy a legrégebb értelemben van-e magyar nép? Jó alkatú, de semmi nemzeti tudata nincs. Amíg fel nem pofozzák, addig azt sem tudja, hogy van. Abban a sváb községben, ahová engem német szóra adtak, magyart gyalázó verseket, mondókákat tanultam németül... Népünk pacifista, mert keleti. Átenged mindent. Nem volt polgársága. Óriási tennivalók vannak. A statisztikák szerint a halálba megy. (...) Én éltem egészséges nemzetekben, tudom, hogy ott milyen az életműködés. Igen érdekes dolog magyarnak lenni, mert a végzet játékát láthatjuk anyanyelvi közösségünkben. Akik nem törekednek népünk megismerésére, hanem szétbomlasztottságát a maguk egyéni érvényesüléséhez használják fel, saját létüket is veszélyeztetik ezáltal.”

Egy huszadik századi magyar helyzet-, akár ma is aktuális állókép (legfeljebb a folyamatos hanyatlás, ami mozgásnak látszik rajta), ezeréves történelmi sorsképletbe foglalva – és semmi próféta hevílet: hanem egyszerű, színtiszta igazságok világos számbavétele, noha a „végzet játékának” borzongató-titkos metafizikai távlataira is utalva egyszersmind. Éppen ezt a hetvenes évek elején fogalmazta-nyilatkozta így Illyés Gyula, de az ilyenféle folyton-folyvást feltoluló gondolatsorok mintha egész életművének eszmei gerincét képezve ismétlődnének, s formálódnának katartikus írásművek lényegévé, végighúzódnak műnemek, műfajok sokaságán – a lírától a szociográfiáig, a regénytől a drámáig, az esszétől-tanulmánytól a naplójegyzetig. S azokon belül is mennyi változatban! Mert bármily tragikus is a látvány és a gondolat tényyszerűsége, a hozzá illő hang nemcsak katasztrófizmussal, elégtikus és fájdalmas borúval lehet átítatva, hanem felrázó, lelkesítő aktivizmussal, megszenvedett bölcsességgel, sőt derűvel vagy akár összetett érzéseket kifejező iróniával is: vagyis a bele nem nyugvás lázító-serkentő energiáival. A diagnózis, a megszólalás komorsága vagy súlyosságúsága: tatárjárás- és törökkori, kuruc és romantikus siralmas énekek, nemzetihalál-képzetek hangulatát sűríti, keserű adys látomások (például: „S ha néhányan nem kiáltoznánk, / Azt se tudná, hogy őt pofozzák” / *A hőkölés népe*) reminiszcenciáit görgeti, a (Németh László-i fogalom szerinti) „sorsnyomás” légkörét evokálja; másfelől viszont határozott, céltudatos küzdelemre hív, ellenállásra és önvédelemre szólít fel, reménységre biztat és feladatra kötelez: hogy „saját sorsunk a saját kezünkben legyen”. Elítéli a helyzettisztázást politikai erőszakkal is meggátoló, ledorongoló vá-

daskodást („soha nem íratott le gyakrabban, könnyedebben megrovó értelemben az, hogy búsmagyar, mint napjainkban”, „csak épp nem a baj megszüntetése, hanem növelése” érdekében – hangzik a hatvanas évekből), miközben a csupán a „lelki tunyaságot” fokozó busongást (a „hasztalan könnyecsorgatást”) szintén elhárítja. „Legyőzött országgént” „egy sors, egy nép, egy nemzet vagyunk, történelmünk tán sohasem látott mélypontján. Egyszerre kaptuk a legsúlyosabb dőfést, aminek a kiheverése magában elég volna, és a legnagyobb lehetőséget a jövő megteremtése, amely máskor nemzedékeknek is sok lett volna. Iszonyú vérvesztéssel, borzalmas bajokból kell kigyógyulnunk, s közben eszeveszetten kell dolgoznunk. S a nemzeti lét motorja, a szellemi élet közben áll. (...) Az ájult ember legelőször az eszméletét nyeri vissza. Nekünk a tagjaink mozognak, mielőtt eszméink mozognának. Ki mozdítja meg, ki téríti magukhoz ezeket?” – figyelmeztet Illyés (ezekkel a szavakkal '70 – '71-ben), ugyanakkor a szembenéző bátorság magatartásmintáit kínálva: nemzetünket „a halál fenyegeti, gyötrelmes haldoklással kivüle. Egy okkal több, hogy ne csüggesztő, hanem fölényes, már-már kihívó tekintet villanjon a szemből, mely állapotát vizsgálja”. Hasonlóképpen állapítja meg, szinte szenttelenné fojtott szenvedéllyel, vagy legalábbis az igazmondás kegyetlen-intő hűvösségével egy évtizeddel korábban, a rettenetes ötvenes évek végén is: „A magyar pusztuló nép. Olyan mégpedig, amelybe a pusztulás elemeit a fölháborodás nyomta. Irigyei fölháborodása, hogy mit díszelleg itt ez a jöttment, s a saját fölháborodása, hogy mit keresek én itt ennyi rosszakarat közt. Olyan pusztuló hát, amelyet nemcsak érdemes, hanem mintegy interkontinentális kötelesség megmenteni. De mivel senki más nem fogja megmenteni – azért, mert nem ismeri -, őt magát kell abból interkontinentális érdekből a megmentésre fölbízgatni. Ennek az első lépése, hogy a pusztulását elébe tárjuk: megismertessük őt először is a sorsával (...) a magyarság pusztulását legelszántabban a legelszántabb védelmezői ábrázolják”; „Nem kaptunk igazat, s hirdetniük kell az igazságot. Demokráciát kell hirdetniük, s minket kihagytak a népek demokráciájából. Egyenlőséget hirdetniük, s a magyart nem ismerik el egyenlőnek. Minden népet meg kell becsülni, hirdetniük, s a magyart – épp csak a magyart – nem becsülte senki”. Mindemellett erős és ösztökélő dinamizmussal, hangsúlyokkal jelenti ki: „Vannak úgynevezett pesszimista verseim. Aki személyesen ismer, tudja, hogy mondhatni, a zsigereimben optimista vagyok. Épp ez okozza tán a túl érzékeny reagálást az élet sötét jelenségeire”; „Rég túl vagyok azon, hogy a magyar nép jövőjét reménytelennek lássam. Sürgető gondjaim közé tartozik mindazáltal, hogy hangot adjak végre azoknak a kétségbeesett jajoknak, amelyeket a magyarság iszonyatos romlása érzeten évtizedek óta hordozok magamban”.

Az ilyesfajta kettősségek, paradoxonok, látszólagos ellentmondások végigkísérik Illyés Gyula pályáját, s átszövik filozofikus világvilágképének, racionális-bölcseleti jellegű lét-szemléletének egészét. Az avantgarde szabadvers depoetizáló törekvései, a modernista világlíra perspektívatágító inspirációi felől érkeve hajol közel a szűkebb szülőháza

tárgyi és emberi miliójéhez, kapcsolódik a népiség, a „petőfiesség” esztétikai hagyományaihoz is; a „magyar nép otthonos ritmusaihoz”, az „egyszerű, ősi és meleg emberséghez”, a „természet primitív és igazi életéhez” – ahogyan Babits Mihály jellemzi az új, a „második” nemzedéket felvonultató 1932-es versantológia szerzőinek látásmódját, így az Illyését is. De különlegesen mély és összetett ez az egyszerűnek tűsző újfajta realista tárgyiasság, ez a költői objektivizmus: mert leíró konkrétság és személyes érintettség különös szintéziséhez vezet: személytelenség és lelki bensőségesség, művészet és hétköznapiság varázsos összefüggéseire, vers és élet, szent és profán határainak összemosódásához; „Szekezem zajától / Rebbent föl a hajnal, / A növekvő nappal / Nőtt a táj és a szívem! (Szülőföldem); „Pólyám a dülőút pora volt vagy selymes televény kotló krumplibokrok alján” (Énekelj, költő); „Testem e nép, e táj” (Dülőút); „Egy nyír, egy nyár (...) egy napraforgó... félszezen ezek / várják tőlem, hogy versbe lépjenek” (Délben). Olykor szinte bizzar asszociációkig ugrik ez a „köznapi mennyországgra” vágyó tekintet: „Tehén, Egyetlen, Egy, Hatalmas! / innen is úgy látlak: az ég / a te négy hű lábodon nyugszik” (Hősökről beszéllek); „Üdvözlég, falu, üdvözlég, atyám, üdvözlég, ájtatos ökör” (Tékozló). A tárgyilagosság lírája (1933) című tanulmányában definiálja is a költő mindezeket a tendenciákat, szándékokat: „Ne magatokat, a környező világot vizsgáljátok, ez az igazi nagylelkűség, elég, ha a hang a tiétek”; „A költészet ott kezdődik, ahol a költő és a tárgy közt meghitt beszélgetés kezdődik”; „A költészet tiszta cselekvés tehát”; „a valóságból bontsuk ki a benne rejlő költészetet”. És Illyés valóban – Féja Géza szavaival: - „kisimogatja a tárgyaktól a lelküket”. Úgy, hogy a „nehéz földtől”, a „sarjürendektől” a tájhaza minden dimenziójáig, a társadalmi nyomorúságba szorított szegénység minden örökértékű emberi erőfeszítésig, a „három öreg”, a „szegények rejtő, halk szeretete” láttán-érezten igazoló szociális igazságtéves indulatáig, akaratáig: mintegy szakralizálódik az evilági, profán emberség teljessé táguló egész érdekszférája. Így magasztosul fel az emberi munka, a teremtő tevékenység, a rendtevő, a magát és a világot szakadatlanul tökéletesíteni igyekvő – „szálló egek alatt” „rendet a romokban”, „könny közt reményt” építő – vállalás és kötelességtudat, cselekvéséthosz; például a „mózesi két kőtáblává”, „szentegyház kettős tornyává” lényegülő-mitizálódó kérges apai *Két kéz*. A nemes értelem és munkálkodás egybeszövődő szimbólumaként, amely egység mintha valami archaikus, eredendő vitalizmussal telített, szekularizált, modern értelemvallás alapját is adná.

„Magyarország népe, / történelem mostohája, / kerekedj föl a pusztából / egy nap új honfoglalásra” – hangzik, s a buzdító-forradalmi intonáció kezdettől összefonódik a rémlátomások baljóslatúságával, merthogy éppen a fenyegető sorvadásveszély ellen kellene felindulni; a társadalmi és a nemzeti méltánytalanságok egész rendszerének a tarthatatlansága és tűrhetetlensége követeli a lét- és identitásvesztés megakadályozását; hiszen „Tűnnek a magyar falvak, bontja mind / fogas nyomor, halálos szára-

dás (...) Mennyi van hátra? Száz év? Vagy ötvennel / több mégis ennél? (...) Itt élt, igen s évezredig se tudta / e földet itt megszerezni – magának. / Zselléreként tengett rajta, túrve-húzva / nehéz igáját, míg halálra fáradt (...) Ing már, egy intés: és nyugat felé / új nép karjába fordul a Dunántúl. // Nem harag: - bánat füstöl csak szívemben” (*Ének Pannóniáról*); „Elfogy az ország (...) Veletek mennek a dülők, / a falvak, templomok. // Nem lesz magyar a föld, amely / magyartól megürül” (*Nyugat felé*); s ugyan-ez szózatosságművészi, kesergő dallam-lüktetésben: „Ezer éve vár így itten, / ezer éve idegenben, / tépázva a szélben, éjben, / ezer éve útrakészen / ez a falu, ez az ország, / ez az egész Magyarország”; „Haj, szegény nép, haj magyar nép, / napod hátra mennyi van még, / talán halott is vagy már rég, / nem vagy több, mint hiú emlék, / már hantot rád én is vetnék, / ha nem a te fiad volnék” (*Magyarok*). A megmaradás kétségességével szembeszegülő és megharcoló történelmi példázattá emelkedik a Dózsa-felkeléstől az „ozorai példáig”, a népi heroizmus valahány megnyilvánulásától Zrínyi, Széchenyi, Kossuth, Petőfi, Ady, Móricz, Bartók, Kodály és mind a többiek erkölcsi, történelmi, nemzeti, művészi cselekedetéig (a „tüzes trónon” is az „igét” zengető „Krisztusként” a „végtelent ölelve küzdő”, az „elsüllyedt haza” feltámadásáért „félrevert” haranggal kongató, „az ígért üdvért, itt e földön, / káromlással imádkozó”, „sebezve gyógyulást hozó” hősiesség ezernyi változatáig) minden tett: amely megszenteli a viaskodásban, a gyötrelmes gondolati-morálfilozófiai dilemmák közül is felmagasodó, létjobbító humanitást. Hatalmas horizontokat átfogva, az etnikai feloldódás veszélyét is vállaló, szabadságkereső Árpád-honfoglalástól az európai és magyar progressziót együttesen jelentő genfi reformáció mozgalmáig – hiszen „maga az Isten se tudhatta másképp” -, s az esélyt tudatosító hittételekig, hitvallásokig: „Forr a jövő, tán kiforrja végre, / mit isten belé gondolt e népbe” (*Hódítók*); „Így maradok meg hírvivőnek / őrizeni kincses temetőket. / Homlokon lőhetnek, ha tetszik, / mi ott fészkel, égbemenekszik” (*Haza, a magasban*); „De lobogsz még, / szél kaszabolta magyar nyelv (...) hűség / nyelve: a föl nem adott hit / tolvaj-nyelve” (*Koszorú*). Mert éppen az alternatíva, a bizonytalan kimenetelű, drámai történésfolyamat szilárdíthatja az elszánást, s minősítheti magasrendű, transzcendens értékjegyekkel azt. „Üdvösség vagy halál”: szólítja meg a költő a nyolcvanéves küzdőtárs Németh Lászlót, megint Adyra is utalva: „Vagy fölépítjük mi is azt a Templomot, / vagy népét Hadúr is szétszórja”. S ezzel a meg nem alkuvó tisztánlátással, pontosabban: probléma-, sorsprobléma-látással lehetett litániás-lamentáló „egy mondatban” leleplezni azt, ami a két világháború közötti viszonyok (a *Szomorú bérestől A kacsalábonforgó várig, a Puszták népétől a Magyarokig, a Nem menekülhetsztől a Nem volt elégig* megannyi remekműben feltárt-megörökített) elviselhetetlensége, majd a háború (például az *Egy év* ábrázolta) borzalma után következett: a magyarságot újabb, immár totális és sok évtizedes kiszolgáltatottságba, megalázottságba, zsarnokságba taszító pokoli hatalmi, ember- és nemzetellenes rendszert, a kommunista diktatúrát. Kivetíteni (a morális értékskála szélein) egyén,

történelmi személyiség, szabadság forradalmiság, közösségi gondolkodás, illetve uralmi önzés, egoista érdekek, behódolás, szervilis megalázkodás feszültségeit (a *Fáklya-lángtól a Kegyencig, a Testvérektől a Dániel az övéi közöttig*). Vagy az atomháborús veszedelem oratóriumos vizionálásával, a globális megsemmisülés – benne a kulturális-civilizációs leépülés, „elállatiasodás” – apokaliptikus látomássorával mégis az árnyalatokban teljes emberlétezés univerzális, mindenségteremtő lehetőségeit szögezni szembe: a gyökeres mélységekből felfelé és előre törő, szüntelenül „emberiesítő” „édenterejtést” („amit hajdan Rendelgetésnek és Üdvösségnek mondtak”), az öntökéletesítő, életigazító, „isteni” jelentőségű – „kézzel, ésszel” egyszerre végzett – örök munkálkodást (*Az éden elvesztése*). A szellem nevében tiltakozni a mindenmű erőszak ellen, „egy vére-vesztett / elhagyott kicsi nemzet / ingatag ladikából” vitathatatlan és fokozott hitelességgel szólni az egyetemes emberiség és emberség érdekében.

Mert a magyarság sorskérdései: nem egyszerűen nemzeti, hanem általános etikai, humánontológiai, kultúranropológiai létkérdések. Amikor Illyés a harmincas években azon töpreng, hogy „miért pusztul a magyarság, és miért gyarapodik a németiség ugyanazon a területen, látszólag egyforma gazdasági és szellemi körülmények között”, azonnal hozzáfűzi: „nem a németek gyarapodása, hanem a magyarok pusztulása nyugtalanít”; „nem vagyok sovíniszta (...) ember vagyok, és minden ember, minden nép szenvedése egyformán fáj. Ha családomé, nyelvtestvéreimé, a népé, amelyből kiszakadtam, melyben élnem kell, egy fokkal jobban fáj: a fájdalom még ebben az esetben sem fog elvakítani. Megvetem, és semmi jót sem várok olyan törekvéstől, mely egyik nép boldogulását a másik rovására akarja kiharcolni” (*Magyarok*). És a „területhabzsoló térképszabdalással”, „már-már eszelős ceruzahúzásokkal” (*Beatrice apródjai*) Trianonban szétdarabolt magyarság ügyében, a kisebbségi magyar nemzetközösségek tönkretétele – „elemi emberi jogok sérelmé” okozó, beolvasztó-népelnyomó, már-már népirtó, „apartheid” (**Válasz Herdernek és Adynak**, 1977) politika – kapcsán ugyanígy vallja később is mindig: „Nem nemzeti elfogultság (...) arról szólni, hogy a magyar anyanyelvűek például az országukon kívül milyen helyzetben vannak; hogy miként szóródik szét milliószám a világban a magyarság; hogy milyen egyéni tragédiák folynak le milliószám ezért, mert emberek csak magyarul tudnak beszélni. Az sem nacionalizmus, ha magyarok csak magyar közösségben érzik jól magukat. Ezek örök emberi jogok, örök nemzetfölötti jogok. Ha (...) ezekről kell hangot adnom, (...) egyáltalában nem a saját magyar anyanyelvű közösségem iránti pártosságból csinálom. Hanem nagyon is európai nagy elvekhez és eszmékhez való ragaszkodásból. Ha tehát felemeltem a szavamat, Európa nevében beszéltem, nem nacionalizmust, hanem éppen nemzetfölöttiséget képviseltem vagy kívántam a magam szerény eszközeivel képviselni” (*Magyarság – Emberség*, 1967); „ha én ma olyan helyzetű magyaroknak mondom, hogy óvakodjanak a nacionalizmustól, akik csak szenvednek

a nacionalizmustól (...) akkor zavar támad” (*Lehet még nemzedék? / fölszólalás a fiatal írók 1979-es lakiteleki, Lezsák Sándor szervezte tanácskozásán/*). Abszolút érvényű meghatározása: „A nacionalista jogot sért (más népekét, önző előnyért); a patrióta jogot véd (voltaképp nem is a maga népét, hanem az Emberét, az Emberiségét” (*Szakvizsgán – nacionalizmusból, 1970*). És számtalan ilyen távlatos tézise, metaforája állja az időt – az összmagyar irodalomból mint „ötágú sípról”, a „hajszálgökökerekéről” – arról, hogy „nemzetemhez – bármely végzet adta közösséghez – azzal óhajtok tartozni, hogy vállalom. Valósággal vállalni kényszerülök. Mégpedig minél sanyarúbb helyzetben van (...) annál inkább” -, a „gordiuszi csomóról”, amely megoldója nem az „önhitt kard, hanem a találékony agy és ujj”, s a többiről. Vagy az olyan roppant horde-rejű kultúrtörténeti kérdésfelvetése, hogy a tarthatatlan szegénység kötelező civilizatorikus felszámolásával miképpen lehet viszont fenntartani az abban az állapotban is megőrzött örök emberi-lelki, kulturális értékek kontinuitását? Mert „mikor volt műveltebb a puszták népe, akkor-e, midőn még hírért sem hallotta a betűnek, vagy most, amikor már hallotta? Hirtelenében nem merném eldönteni. Most nem művelt.” („Apáim és anyáim népe,/ úgy változz, hogy ne változz mégse” /*Nem a szegénységet.../.*) Emésztő, de vállalásban és vallomásban kiélesített, mondhatni: „sziszifoszi”, heroikus pesszimizmust sugalló paradoxonok ezek (például hogy „Szép a veszített ügyet ápolni” /*Hóseás/*, „úgy szép az áldozat, hogyha: semmiért!” /*A betegség értelméről/*), a drámai sorsválasztás végső kényszerszituációi, mint a *Tiszták főhősei*, aki a biztos genocídium torkában jelenti ki: „soha érdemesebb nem volt küzdeni”. Kideríthetetlen, hogy az „elrendelés” a véget vagy a túlélést determinálja-e („Se nép, se isten. Se jövő?” /*Templomtalan torony/*), csak az elkerülhetetlen sorshordozás bizonyos: „Szétszóratván, ős lápokba vonult / hite-konok község hú papjaként / (kit azzal áld, amivel ver az Úr!) // templomtalanul, palásttalanul / (s vívódva folyton, mit hoz ránk az ég) / kell osztanom úrvacsorát s ígét!” (*Számadó*).

Illyés Gyula, aki (Csoóri Sándor szerint) korszakról korszakra megírta mindig a maga és nemzete katarikus nagy verseit, műveit, s akinél (Cs. Szabó László szerint) senki nem tett többet azért, hogy nép és nemzet „végre békésen azonosuljon”: valóban egy nép számadójává lett, ahogyan Czine Mihály jellemzi: forgatta az „Igazság, a Kultúra és a Humanitás nyújtotta kardot, s építette egybe Ozorát és Párizst”; s jelenti nekünk „a fölértékeltebb európaiságot; a nemzeti léttel összefonódottság emberi és művészi példáját. Az otthontalanokért való küzdelem lázát. A hazateremtés igényét. A birtokunkba vett történelmet. A testvériség szomját. Az anyanyelvi közösség vállalását. A hűség példáját. A társadalmi haladás és művészi modernség összetartozásának igazolását (...) olvasókönyveket a nemzet számára. Bátrabb igazságokat: hazát a szívben. Hazát a magasban”. Irodalmunk nemzedékeket összekötő (Fekete Gyula szavával:) “családfője” volt. Emlékezetével nem őt: magunkat – jelen- és jövőbeli sorsunkat mérjük.